

УДК 342.4(477)(091):[94:355](477.72)"17"](045)

КАМ'ЯНСЬКА Й ОЛЕШКІВСЬКА СІЧІ ТА КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА
ОРЛИКА: НАПИСАННЯ ТА ШЛЯХИ ВПРОВАДЖЕННЯ

Андрій Лопушинський

Національний заповідник «Хортиця»

У статті розглядається ступінь залученості до підготовки Конституції Пилипа Орлика козаків із Низу Дніпра, які не перебували безпосередньо в Бендерах. Аналізуються місця розташування козаків на Низу Дніпра у 1710 р. Висвітлюється, які статті Конституції були виконані на території Вольностей Війська Запорізького Низового. Уточнюється список кошових отаманів протягом 1709-1734 рр. Локалізується місце укладення договору 1711 р. про дружбу та військовий союз між Військом Запорозьким та Кримським ханатом.

Ключові слова: Конституція Пилипа Орлика, Кам'янська Січ, Каїрський договір 1711 р.

The article examines the degree of involvement of Cossacks from the Lower Dnieper, who were not directly in Bendery, in the preparation of the Constitution of Pylyp Orlyk. The locations of the Cossacks on the Lower Dnieper in 1710 are analyzed. It is considered which articles of the Constitution were executed on the territory of Freedoms of the Zaporizhia Lowland Army. The list of Kosh atamans during 1709-1734 is being specified. The place of concluding the treaty of friendship and military alliance between the Army of Zaporizhia and the Crimean Khanate in 1711 is being located.

Keywords: Constitution of Pylyp Orlyk, Kamyanska Sich, Cairskyy Treaty of 1711.

«Договори і постанови прав і вольностей військових між ясновельможним його милістю паном Пилипом Орликом, новообраним Війська Запорозького

гетьманом, й між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорозьким з повною з обох сторін узгодою затверджені...» стали пам'яткою української політико-правової думки раннього нового часу, яка вже не одне століття привертає до себе увагу найрізноманітніших груп суспільства.

В історичній науці панує думка про «Договори і постанови...» як зразок політичної ідеї в певний історичний момент, яка не була реалізована в реальному житті [16, с. 14]. Водночас стверджується, що Конституція Пилипа Орлика, хоч і короткий час та не на усій території України, була чинною – під час перебування Пилипа Орлика на Правобережжі [17, с. 5; 22, с. 250]. Окремі місцевості Правобережної України в 1720 р. зберігали назву «Орликівщина», як відгомін короткого Орликового гетьманування [5, с. 169]. При цьому залишається можливість розгляду застосування Конституції на землях Вольностей Війська Запорізького Низового.

Дослідження процесу та обставин створення «Договорів і постанов...» надає можливість отримати відповіді на цілу низку спірних питань, пов'язаних із комплексним дослідженням цієї нетипової для політичної культури українців пам'ятки початку XVIII ст., пов'язати її з історією і практикою вітчизняного та європейського права, визначитися з місцем і роллю цієї пам'ятки в українській та європейській культурі раннього нового часу [16, с. 14].

Розглянемо обставини написання та шляхи впровадження «Договорів і постанов...», звертаючи особливу увагу на участь і зацікавленість з боку запорожців до укладання «Договорів...» та подальше ставлення запорожців до актуальності «Договорів...», адже Пилип Орлик до кінця життя використовував «козацьку карту» в політичній боротьбі за Україну.

Боротьба за запорожців

Згідно козацьких звичаїв, до обговорення майбутнього договору були залучені представники різних груп козаків, які опинилися в еміграції. Так, у

преамбулі «Договорів і постанов...» та у присязі П. Орлика вказано на «послів від війська Запорозького та Низового, що лишається біля Дніпра», які прибули під Бендери для виборів нового гетьмана.

Спираючись на історичні свідчення козацького та османського походження, де зафіксовані місця перебування козаків у 1709-1710 рр., можемо вважати, що в даному випадку вираз «біля Дніпра» охоплює територію від річки Кам'янки до річки Березань, включаючи урочища Глухі, урочище Олешки та урочище Кардашин [26, с. 113-114; 25, с. 1144-1147; 19, с. 169]. На цьому проміжку основними місцями концентрації козаків стали річка Кам'янка та річка Олешки, які згодом стали відомими під назвами Кам'янська та Олешківська Січі. Урочища Глухі Д.І. Яворницький співвідносив із гідронімами гирло Глухе Вище та гирло Глухе Нижче [26, с. 114]. Локалізуються вони поблизу сучасного с. Козачі Лагері, біля якого розташоване одне з міжаренних знижень піщаних масивів Олешківських пісків із супіщано-суглинковим ґрунтом, що з'єднується з долинами, через які відбувався рух на Крим. Таким чином, урочища Глухі знаходилися на одній із переправ на шляху до Криму. На іншому кінці переправи розташовується Тягинка, яка також стала одним із місць концентрації християнського населення на території Кримського ханату [19, с. 22-23]. Локалізацію Кардашина (Кардаш Орман) можна припускати за сучасними гідронімами Кардашинський лиман та Кардашинське болото, які знаходяться на відстані 12 км нижче по Дніпру від сучасного м. Олешки.

У рік укладення «Договорів...» за запорожців, які не перебували в Бендерах, розгорнулася політична боротьба. Петро I обіцяв «прощення», якщо запорожці визнають свою вину, а Карл XII надіслав листа наказному кошовому отаману із запевненнями майбутньої спільної перемоги над військами Петра I [2, с. 134].

Лист Карла XII датується днем обрання нового гетьмана та ухвалення «Договорів і постанов...», тож можемо сподіватися, що повертаючись, посли від війська разом із листом на Січ привезли і копію «Договорів і постанов...».

Тривалий проміжок часу (6 місяців) від смерті гетьмана Івана Мазепи до обрання нового гетьмана знадобився для обміну посольствами між козаками, розташованими біля Бендер, та козаками, що залишалися «біля Дніпра» [6, с. 160; 9, с. 43]. Також відбувалися поїздки в Україну [17, с. 6-7; 16, с. 57].

Про вибори гетьмана та проблему впровадження Конституції

Загальноприйнята точка зору, що П. Орлик – найкращий кандидат на посаду гетьмана, і тому був обраний. Подальша діяльність Орлика підтвердила правильність такого вибору. Але відразу після смерті І. Мазепи наступником вбачався його племінник і довірена особа – Андрій Войнаровський, який повинен був успадкувати гетьманські статки, але відмовився від гетьманування. Карл XII вирішив питання спадку Мазепи на користь Войнаровського, розраховуючи на простіше отримання кредиту в приватної особи ніж у козацької старшини [9, с. 42].

Наступним кандидатом після А. Войнаровського став прилуцький полковник Дмитро Горленко, але його кандидатуру не схвалив Карл XII [21, с. 56]. Пилип Орлик влаштував усіх, але через 24 роки в листі до запорожців писав, що був не стільки обраний, а більше змушений до гетьманства [1, с. 60]. У цьому ж листі 1734 р. Орлик нагадує про присягу, дану запорожцями «перед Богом на непорочному його Євангелії», про визволення Батьківщини від підданства московського [1, с. 55]. Він не вказує на час та обставини цієї присяги, але єдиною такою нагодою мало бути обрання на гетьманство самого Орлика, ухвалення «Договорів і постанов...» та складання ним присяги. Існує думка, що присягу складав тільки новообраний гетьман

[16, с. 377, 397]. Але нам не відомі подробиці елекційної події зі свідчень сучасників, а присяга козаків могла і не оформлюватися документально.

Через ситуацію з Войнаровським новий гетьман та козацьке військо потрапляли у цілковиту залежність від фінансування з боку Османської імперії, що не сприяло ефективній реалізації подальших планів по звільненню України і реалізації «Договорів і постанов...». Тому й були розроблені восьма та дев'ята статті Конституцій, які розмежували приватну та громадську сфери діяльності гетьмана щоб унеможливити фінансові зловживання у майбутньому.

«Договори і постанови...» не були створені лише емігрантами в Бендерах. Козацьку старшину хвилювало юридичне оформлення своїх прав та відносин із гетьманом і до полтавської катастрофи. До подій 1709 р. представники козацької старшини вивчали та обговорювали укладені у XVII ст. міждержавні договори з метою оптимізації відносин у середовищі керівництва держави. Пізніше однакові думки опинилися в різних політичних таборах [6, с. 169]. Отже, у «Договорах та постановах...» були враховані, а власне і вперше записані, прагнення і тих козаків, які в даний історичний момент залишилися на своїй землі в умовах підсиленого, після виступу І. Мазепи, військового та політичного контролю.

Проблема впровадження положень «Договорів та постанов...» була тісно пов'язана з воєнно-політичним становищем Гетьманату та безпосереднім впливом міжнародної дипломатії [22, с. 235].

Пилип Орлик під час свого нетривалого перебування на Правобережжі мав у дуже урізаному вигляді важелі впливу на українське політичне життя. Отож, говорити про реалізацію на практиці положень укладеного під Бендерами договору можна лише з великою засторогою: для цього сьогодні не вистачає вагомих доказів [16, с. 14].

Після 1714 р. через міжнародні угоди на території Правобережжя козацький устрій було знищено. Лівобережжя залишилося під контролем Московського царства. Але залишається питання можливості реалізації окремих положень договору, які стосувались саме запорожців, під час проживання їх на території Кримського ханату, у протекторат до якого, як і до Османської імперії, запорожці потрапили майже з усією територією Вольностей Запорозьких. Подальший розвиток подій показав, що запорожці були єдиною зі сторін договору, в кого був шанс реалізувати хоча б окремі його положення протягом тривалого часу.

Про сторони Договору

Запорожці, які знаходилися «біля Дніпра», були однією зі сторін «Договорів і постанов...». Кошовий отаман Кость Гордієнко перебував у Бендерах разом із тією частиною запорожців, які брали участь у Полтавській битві. Кількість козаків у Бендерах досягала 4000-5000. Ця неоднорідна група складалася приблизно з 45 родин старшини, близько 500 козаків із Гетьманщини, решту становили запорожці [9, с. 42].

Але необхідним було і представництво запорожців «біля Дніпра», основна частина яких не брала участі у битві, а відступила після зруйнування Чортомлицької Січі. З кінця 1709 р. у пониззя Дніпра почали виходити і запорожці з Бендер [15, с. 593]. Джерела не вказують, де саме в пониззі Дніпра вони осідали, ймовірно, в урочищі Кардашин, як найближчому зручному місці.

Після обрання нового гетьмана Пилипа Орлика, за його домовленістю з султаном і погодженням із кошовим та старшиною, усі козацькі з'єднання перегруповуються в одне військо з подальшим відправленням до Нижнього Дніпра [19, с. 65]. Надалі вони зберігали один із двох оригінальних примірників «Договорів і постанов...», а саме україномовний варіант (примірник латинською мовою, який залишився у П. Орлика, ще не знайдений).

Запорожці зберігали свій примірник Договору до 1792 р., коли передали його Платону Зубову, і згодом цей примірник потрапив до Колегії іноземних справ [8, с. 148].

Зберігання запорожцями Договору протягом 82-х років свідчить про розуміння важливості документа, який все ж після ліквідації Січі та переселення на Кубань у складі Чорноморського козацького війська, вочевидь, остаточно втратив своє значення для запорожців через цілковиту зміну суспільно-політичних умов і неможливість реалізації моделі відносин, сформованій у Договорі.

Після затвердження «Договорів і постанов...» з ними були добре ознайомлені ті українці, що не мали безпосередньої причетності до їх створення. Документ поширювався у списках серед широких кіл в Україні [16, с. 7]. Таке знайомство відбувалося через мазепинців, які повертались до дому [10, с. 671; 16, с. 57]. Часто вони були змушені повернутися через тиск з боку царського уряду на їхні родини [3, с. 124]. Копії текстів українською та латинською мовами були передані до Генеральної Військової Канцелярії у Глухові [17, с. 6].

Аналіз груп документів, у складі яких зараз зберігаються оригінал та списки «Договорів і постанов...», дає можливість зробити висновки, для кого був цікавим цей документ.

Так, онук мазепинця І. Ломиковського, генеральний хорунжий 1754-60 рр. Микола Ханенко зберігав у своєму сімейному архіві копію повного латинського тексту «Договорів і постанов...», який перейшов у спадок його нащадкам – новгород-сіверському повітовому маршалку Михайлу Івановичу Ханенку (1818-52) та його братам Олександрю (1816-95) й Івану (1817-91) [23].

Ідеї, викладені в «Договорах...», трапляються серед проектів документів козацької старшини протягом XVIII ст. [6, с. 168-169]. Так, «Анонімна записка

про потребу обмежити владу Гетьмана», складена на передодні виборів Данила Апостола, за своєю суттю збігалася з відповідними ідеями в «Договорах...» [20, с. 213].

«Договори і постанови...» не були просто ідеальною програмою розвитку українського суспільства, запропонованою П. Орликом. Враховуючи, що реалізація «Договорів...» передбачалася на території, яку потрібно було звільнити від окупації силами сторін «Договорів...», у ньому повинні були бути максимально враховані інтереси кожної сторони, адже від цього залежав ентузіазм у подальших військових діях. Інтереси Запорозької Січі відображали 4-й та 5-й пункти Договору. Ці пункти повинні були владнати ті порушення козацьких вольностей з боку царя, через які запорожці приєдналися до українсько-шведської коаліції [2, с. 119-120].

Відвоювання України було на той момент реальним планом. Адже ще за життя Мазепи новий гетьман Скоропадський надіслав емісару з вибаченнями за те, що прийняв із рук царя титул, який він обіцяв повернути за першої нагоди [11, с. 126; 9, с. 43]. І дійсно, з початком бойових дій численні загони запорожців Гетьманщини переходили на сторону П. Орлика.

Навіть початок бойових дій можна вважати першим кроком до реалізації «Договорів і постанов...». Відвоювані на Правобережжі міста повинні були відразу починати нове життя за новими законами, нехай це і тривало усього декілька років.

Відвоювання України залежало від складних політичних процесів. Не усім союзникам П. Орлика був вигідний початок бойових дій, оскільки від моменту підписання Карловицької угоди 1699 р. турки намагалися зберегти нейтральні позиції. Але через політичні інтриги агентів Карла XII та французьких дипломатів Порта оголосила Росії війну 19 листопада 1710 р. [9, с. 45].

І хоча внаслідок постійних воєнних дій застосування «Договорів і постанов...» було обмежене, однак протягом кількох років конституційні положення частково діяли на теренах Правобережної України завдяки походам 1711 і 1713 рр. військ гетьмана П. Орлика та визнанню його влади місцевим населенням [22, с. 250].

Про територію

Ідея максимум мазепинців, що передбачала об'єднання в одну державу Лівобережжя, Правобережжя та Запорожжя, реалізована не була. Але за результатами міжнародних угод 1711-1714 рр. майже всі землі Вольностей Війська Запорізького Низового опинялися під турецькою опікою. Таким чином, склалася ситуація, що запорожці змінили протектора разом зі своєю територією, хоча їм і заборонялося селитися в міжріччі Орелі і Самари [27, с. 374; 5, с. 150-151].

Вимоги запорожців у 1710 р. в «Договорах і постановах...» стосувалися очищення вольностей від московських укріплень (стаття 4) та повернення їм територій (детально були перераховані міста, річки, промисли (стаття 5)). Також, ймовірно, вони були зацікавлені у статтях 10-16, які стосувалися соціально-економічних зловживань в Гетьманщині [21, с. 64].

За Константинопольським мирним договором 1712 р. до Османської імперії відходили Правобережна Україна (окрім Київщини) та правобережне Запорожжя. За Адріанопольським мирним договором 1713 р. відходило і лівобережне Запорожжя. Таким чином, запорожці отримали назад майже усю свою територію під протекторатом Османської імперії.

Додатковою угодою гетьмана П. Орлика з турецьким урядом від 22 квітня 1714 р. було остаточно визначено політичний статус Війська Запорізького в Османській імперії та Кримському ханстві: Військо Запорізьке Низове відтепер знаходилося у подвійній залежності від Османів та Гіреїв; за участь у

військових випавах кримських ханів запорожцям було обіцяно невтручання в їх внутрішні справи, даровано податкові пільги та право займатися їх традиційними промислами на всій території Кримського ханату [15, с. 588].

Про дружбу і релігію

Третя стаття «Договорів і постанов...» про відновлення давнього з Кримською державою братерства і військової колегіації фактично втілювалася протягом «Кримського періоду».

Так на її реалізацію був укладений 23 січня 1711 р. договір, який передував спільному походу військ гетьмана П. Орлика, кримського хана Девлет-Гірея та польського воєводи Й. Потоцького на Правобережну Україну наприкінці січня того ж року. З Бендер до хана відправилася козацька делегація в супроводі шведа Свена Лагерберга. 19 січня 1711 р. він повідомив короля, що козацька делегація зустрілася з татарами [21, с. 223].

Договір був укладений «на Дніпрі» і, як уточнювалося в його назві, «біля Каїр» (CIRCA CAIRAM). Яворницьким описані п'ять річок: Суха Широка Каїр, Мечетна Каїр, Західна Каїр, Крута Каїр, Турецька Каїр, які впадають у Дніпро з лівого берега, та плавневий острів Каїр [28, с. 120, 87]. Вони відповідають сучасним балкам на лівому березі Дніпра, заповненим водою Каховського водосховища у Херсонській області починаючи від балки нижче с. Князе-Григорівка до ландшафтного заказника «Каїрська балка» нижче с. Каїри.

Згідно одного з пунктів договору, він повинен був бути оголошеним публічно. Вірогідно, біля однієї з п'яти річок Каїр описаних Яворницьким [28, с. 120], відбулося урочисте проголошення договору, після чого об'єднане козацько-татарське військо вирушило в похід лівим берегом Дніпра на Південну Слобожанщину. Місце для проголошення договору очевидно було обрано через те, що козаки саме сюди потрапляли з місця свого розташування біля

р. Кам'янки на правому березі Дніпра, переправляючись Кам'янською (Каїрською) переправою.

Копія Каїрського договору була одним із документів, які Григорій Орлик використовував у 1731 р. для переконання уряду Франції про необхідність його поїздки у Крим для залучення Криму як союзника [9, с. 107-108].

Один із пунктів договору стверджував: «Хай їм буде забезпечена свобода відправляти їхні релігійні обряди і хай жодної шкоди не буде завдано їхнім церквам і каплицям». Історичні джерела свідчать про повноцінне функціонування церкви Пресвятої Богородиці протягом усього часу перебування запорожців в Олешках [15, с. 517].

Не зважаючи на заборони царського уряду 1709, 1715 та 1716 рр. усім підданам, у тому числі й духовенству, їздити на Запорожжя, ієродиякон Переяславського кафедрального монастиря Товія утік на Січ і служив у військовій церкві разом з ієромонахом Гавриїлом (поставленим грецьким архієреєм) до 1720 р. Межигірський монах Вофаній також самовільно поїхав на Січ та повернувся у 1732 р. [13, с.132-133].

Контроль над виконанням заборони покладался і на козацьких урядовців, і на російських [13, с. 132; 2, с. 148].

У кримінальній справі Товії зазначалося, що «в літургії на виході та екстеніях про ім'я Царської Величності не згадувалось, а згадували вселенських патріархів та запорізьких старшин» [12, с. 120]. Північно-західне Причорномор'я до річки Тягинка входили до Браїлівської митрополії Константинопольського патріархату [19, с. 22-23]. Тож козаки вільно могли задовольняти свої релігійні потреби. Така ситуація відповідала вимогам першої статті «Договорів і постанов...», у якій встановлювалася необхідність підпорядкування Церкви Константинопольському патріархату. Про безпечне пересування священнослужителів територією Кримського ханату свідчить

приклад, коли весною 1727 р. афонський митрополит пропонує П. Орлику провести його переодягненого через землю хана в супроводі ченця [4, с. 327].

Про кошових отаманів

Протягом «Кримського періоду» в середовищі запорожців відбувалося постійне протистояння прихильників кримського та російського протекторату. Це ускладнювало розуміння Пилипом Орликом актуальної політичної обстановки та необхідних подальших політичних кроків [4, с. 327-329].

Певне уявлення про політичну нестабільність у середовищі запорожців дає інтенсивність зміни кошових отаманів. Їх імена ми дізнаємося з підписів у листах або з письмових згадок третіх осіб, часто це були шпигуни під виглядом чумаків [25, с. 1109, 1111]. Пилип Орлик черпав відомості про життя козаків із розмов із українськими монахами та купцями, що проходили через Салоніки [1, с. 63].

Спираючись на згадки у окремих документах, Ю.А. Мицик склав список кошових отаманів із роками урядування [14, с. 111-112]. Згодом цей список був уточнений В. Мільчевим, але автор підкреслив, що «через постійну боротьбу політичних партій на Січі, калейдоскопічну зміну одного кошового іншим, сьогодні практично не можливо відтворити реальну картину отаманства на Запорожжі з 1709 до 1734 рр. Гіпотетично, на кожного з відомих нам кошових припадає стільки ж незнаних» [15, с. 592-593].

Уважне прочитання джерел подає декілька нових імен кошових отаманів.

Потрібно врахувати, що це може бути варіація імені когось із відомих отаманів за одним з означень – по батькові, приналежність до певного куреня, козацьке прізвище. Але у випадку варіації імені ми все ж таки маємо певне уточнення про прізвище, приналежність до куреня або роки урядування.

«Додаткові» кошові отамани Кримського періоду:

Лаврентій Стефаненко (3 серпня 1710 р.) [24, с. 1062].

Іван Мочульський (20 грудня 1719 р.) [9, с. 51]. Імовірно, це Іван Малашевич.

Василь Тамарський (6 березня 1723 р.) [18, с. 303].

Федір Мартинович (1724 р.) згадує попереднього кошового Василя Єрофеевича (вірогідно, це Василь Тамарський) [25, с. 1105-1106].

Федір Корсунського куреня (1724 р.) [25, с. 1110]. Вірогідно, це попередній Федір Мартинович.

Іванець (1725 р.) [25, с. 1114]. Імовірно, це Іван Малашевич.

На місце Івана Петрова сина Гусака, який втік, вибрали кошовим полковника Івана Петрова (1728 р.) [25, с. 1136].

Особливо важливе в цьому списку ім'я Василя Єрофеевича, яке вперше стало відоме науці в 1844 р. із напису на кам'яному хресті на цвинтарі Кам'янської Січі [7, с. 607]. Напис на хресті повідомляє про рік смерті – 1731-й та приналежність до Титарівського куреня. Лист кошового отамана Федіра Мартиновича вказує на тотожність Василя Єрофейовича до Василя Тамарського [25, с. 1106]. Д.І. Яворницький припускає тотожність Василя Тамарського і Василя Титарівського [27, с. 476]. Таким чином, мова йде про кошового отамана Василя Єрофеевича Тамарського з Титарівського куреня. Тобто в документах його ім'я варіюється як: Василь Єрофеевич, Василь Тамарський, Василь Титарівський, який урядовав у 1722-1723 рр.

Григорій Орлик у Криму

Під час перебування Пилипа Орлика на почесному засланні у Салоніках, провідником його політичних зусиль зі звільнення України та реалізації «Договорів і настанов...» у життя став його син – Григорій.

Наприкінці Кримського періоду Григорій Орлик за завданням французького уряду здійснив дві подорожі до Криму для переговорів із ханом про необхідність переведення султаном Пилипа Орлика із заслання до

запорожців. Принагідно він повинен був з'ясувати боєздатність козацького війська. П. Орлик не рекомендував сину особисто відвідувати Січ, яка у цей час знаходилась на р. Кам'янка, через побоювання агресивних дій запорожців. Адже перша подорож Григорія у Крим відбувалася у 1732 р., через декілька років після спроби запорожців повернутися під російську протекцію. І до Пилипа Орлика доходили чутки, що під час церковних відправ вже згадувалося ім'я не Пилипа Орлика, а Данила Апостола, який урядовав на Гетьманщині [9, с. 114].

Інтерес Франції до козаків був зумовлений можливістю їх залучення до військової підтримки повернення Станіслава Лещинського на польський трон через запевнення П. Орлика, який обіцяв запорізьке військо в 60 000 чоловік.

Але, як написав Григорій 23 вересня 1732 р. у листі до батька: «Запорозькі козаки настільки опустилися, що вже не пригадують свого минулого й своєї репутації». Він оцінює їхню кількість у 40 000 «добрих і добре озброєних козаків, які, проте, у більшості розкидані по Бесарабії, Молдові та Криму». Григорій визнає, що вони ведуть «бродяче життя» і що більшість спускає «те, що заробляє, через горлянку». Він оцінює у 2000 кількість «добрих» козаків під головуванням кошового Іванця, з яких можна зробити полк хороших бійців, «людей кремезних і здатних вести війну» [9, с. 122].

У перемовинах із французьким урядом Г. Орлик спирався на документи 1710-1711 рр., надані його батьком: Привілей великого султана Агмеда 1711 р., яким П. Орлик визнавався правителем із обох сторін Дніпра й Запоріжжя, копію Диплома, наданого Карлом XII у 1710 р. та копію угоди між татарами й козаками 1711 р. [9, с. 107-108]. Вочевидь, для французького уряду ці документи були досить вагомими, щоб спиратися на них у політичній та військовій боротьбі.

Самі «Договори...» не використовувалися в політичних змаганнях, тому що відносились до внутрішнього устрою держави. Єдиний випадок, коли Пилип Орлик використав їх у політичній боротьбі, – це лист до запорожців 1734 р. [1, с. 55]. П. Орлик переконував запорожців залишитися під протекторатом Криму і апелював до присяги про «визволення Вітчизни від тиранського підданства московського», яка повинна була укладатися в момент ухвалення «Договорів і постанов...».

Навіть у 1741 р. П. Орлик не полишав надії на визволення Вітчизни, він просив нового короля Швеції поновити привілей його попередника короля Карла XII, щоб той був поширений в Україні для піднесення духу пригнобленого народу [22, с. 251].

Висновки

Аналізуючи історичні обставини, можемо стверджувати, що Конституція Пилипа Орлика не тільки діяла нетривалий час на Правобережній Україні під час перебування там військ Пилипа Орлика, а й окремі її статті реалізовувалися під час перебування запорожців під протекторатом Кримського ханату, в межах Вольностей Війська Запорозького Низового у тих положеннях, що стосувалися саме запорожців, та деяких загальнодержавних. А саме: підпорядкування церкви Константинопольському патріархату – стаття 1 (загальнодержавна вимога, але реалізована тільки для запорожців); повернення давніх запорозьких територій та промислів – стаття 5 (виконана для більшої частини території); зруйнування московських укріплень у межах Вольностей – стаття 4; військово-політичний союз із Кримським ханатом – стаття 3.

Обговорення майбутнього Договору відбувалося у декількох місцях на низу Дніпра відповідно до розташування основних груп запорожців у 1710 р. від річки Кам'янки до річки Березань. Оскільки процес підготовки документу формує його подальшу значимість та життєздатність, важливим є баланс сил

між тими, хто брав участь у написанні. Саме цьому до підготовки «Договорів і постанов...» Пилип Орлик залучив запорожців із низу Дніпра, які не перебували в Бендерах, для того, щоб вони стали союзниками у майбутній боротьбі. З цією ж метою до підготовки «Договорів і постанов...» також були задіяні старшини, які залишилися в Гетьманщині.

Поява нових джерел може дозволити додатково конкретизувати форми реалізації положень Конституції Пилипа Орлика.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775 / Упорядн. тому: Гісцова Л.З. та ін. К., 1998. Том 1. 698 с. (Джерела історії українського козацтва).

2. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Ч. 3: От избрания Мазепы до уничтожения Гетьманства. М., 1830. 375 с.

3. Бовгиря А. «Мазепа умер, но мазепинцы живы...»: реалії Гетьманщини після полтавської поразки. *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха*. Зб. наук. праць / Відп. ред. В.А. Смолій. К., 2008. 398 с.

4. Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу / пер. з фран. З. Борисюк. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2004. Вип. 8/9. С. 322-345.

5. Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю. Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. К., 2018. 344 с.

6. Василенко Н. Конституция Филиппа Орлика. Ученые записки Института истории. М., 1929. Т. 4. С. 153-171.

7. Вертильяк Н. Надгробия кошевых Гордеенки и Ерофеева. *Записки Одесского Общества Истории и Древностей (ЗООИД)*. Одесса, 1844-1924. Т. 1. С. 607.

8. Вовк О. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. *Архіви України*. 2010. № 3-4. С. 145-166.

9. Дмитришин І. Григорій Орлик, або Козацька нація у французькій дипломатії : наукове видання. Київ, 2019. 496 с.

10. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург : Тип. М.М. Стасюлевича, 1885. т. 16 : Мазепа и мазепинцы. – Изд. 2-е. 1885. XIV. 752 с.

11. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709). К., 1999. 160 с.

12. Кузьмук О. Київське чернецтво на Запорозжі. *Історія українського козацтва* : нариси : у 2 т. / редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ, 2007. Т. 2. 723 с.

13. Кузьмук О. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII-XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. Київ, 2006. 171 с.

14. Мицик Ю. Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVII ст. Дніпропетровськ, 1997. 176 с.

15. Мільчев В. Військо Запорозьке Низове під кримською протекцією. *Історія українського козацтва* : нариси : у 2 т. / редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Києво-Могилянська академія, 2006. Т. 1. 799 с.

16. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В.А. Смолій. Львів, 2011. 440 с.

17. Пріцак О. Конституція Пилипа Орлика. *Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік* / пер. М.С. Трофимук. К. : Веселка, 1994. С. 5-7.

18. Сборник событий в Новороссийском крае. *Записки Одесского Общества Истории и Древностей (ЗОИД)*. Одесса, 1868. Т. 7. С. 297-305.

19. Серета С. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. [= XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhatti]. Одеса, 2015. 312 с.

20. Струкевич О. Правові погляди та конституційні ідеї козацької старшини. *Історія українського козацтва* : нариси : у 2 т. / редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ, 2006. Т. 1. 799 с.

21. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика. Київ, 1994. 240 с.

22. Чухліб Т.В. Булава проти скіпетра. Україна у Великій Північній війні 1700-1721 років. Київ, 2019. 352 с.

23. Чухліб Т.В. Пакти та конституції законів і вольностей Війська Запорозького 1710.

URL:

http://www.history.org.ua/?termin=Pakty_i_Konstytutsiia_prav_i_volnostej_Vijska_Zaporozkoho_1710. (дата звернення: 06.04.2021).

24. Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков : в 2 т. [Б.м.]: Типо-Литогр. Губерн. Правления, 1908. Т. I. 1072 с.

25. Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков : в 2 т. [Б.м.]: Типо-Литогр. Губерн. Правления, 1908. Т. 2. 1179 с.

26. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. Київ, 1990. Т. 1. 577 с. (Пам'ятки історичної думки України).

27. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. Київ, 1993. Т. 3. 586 с. (Пам'ятки історичної думки України).

28. Яворницький Д. Твори у 20 томах. Т. 2: Вільності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис / Ред. кол.: П. Сохань (гол. ред.). Запоріжжя: ТАНДЕМ-У, 2005. 382 с. (Історія, краєзнавство, археологія).